

बनावट नोटा ओळखणे (Detection of Forged Notes)

प्रस्तावना

भारतीय रिझर्व बँक ही भारताची केंद्रीय बँक आहे. ही बँक केंद्र सरकार व राज्य सरकारे यांची खात्री संपन्न व त्यांचे सर्व वित्तीय व्यवहार बभते. तसेच सर्व बँकांचे पत पुरवठा नियंत्रण ही करते. ही देशाची बँक आहे व भारताची बँक आहे. वित्त पुरवठा व परकीय चलन नियंत्रण इत्यादी कामे सुद्धा ही बँक करते.

सर्वात महत्वाचे काम म्हणजे चलनपुरवठा. भारतीय रिझर्व बँक देशासाठी लागणारे सर्व चलन; नाणी व नगद पुरविण्याचे काम करते. भारतीय रिझर्व बँक कायदा 1934 (R.B.I. Act 1934) नुसार नोटा चलनात आपणधर्म सर्वाधिकार (Monopoly) भारतीय रिझर्व बँक कडे आहेत. देशभरात रिझर्व बँकेच्या 18 शाखा व 4300 रक वर मुद्रा तिजो-यां (Currency Chests) द्वारा चलनी नोटा वितरीत केल्या जातात.

देशातील सर्व लोकांना ख-या नोटांची वैशिष्ट्ये माहीत असणे आवश्यक आहे. दैनंदिन व्यवहारांमध्ये प्रत्येकाने ख-या नोटा व बनावट नोटां मधील नेमका फरक जाणून घेणे अगत्याचे आहे. आपण कॅश मध्ये काम करित असाल तर आपली जबाबदारी अधिकच वाढली आहे.

यासाठी ख-या चलनी नोटांच्या वैशिष्ट्यांचा सखोल अभ्यास व्हायला हवा.

चलनी नोटेचे महत्वाचे दोन घटक आहेत :

1. कागद व
2. छपाई

हा दोन मूलभूत घटकांच्या आधारे ख-या व बनावट नोटांमधील फरक ओळखता येतो.

कागद :-

चलनी नोट एका विशेष प्रकारच्या कागदावर छापली जाते. हा कागद कपास तंतु पामून (Cotton rags) बनविला जातो. भारतात होशंगाबाद येथे असा कागद बनविण्याचा कारखाना आहे. हा कागदमुठ ख-या नोटांमध्ये करकर असा आवाज (Crackling sound) येतो. हा कागद आयात सुद्धा केला जातो.

काही खास वैशिष्ट्ये हा कागद तयार करतानाच त्यात अंतर्भूत केली जातात. उदा. सिक्वियुगिटी थ्रेड, थ्रॉटिंग ऑप्टिकल फायबर, इत्यादी.

छपाई

असा सुवक्त्रण, सुस्पष्ट अशा रंगसंगतीने व अद्ययावत अशा तंत्राने नोटा छापल्या जातात. उदावदार छपाई (offset printing) व लॅटेंट (Latent) छपाई पद्धत सुद्धा वापरली जाते. तिची नक्कल करता येत नाही.

भारतात चार टिकाणी नोटा छापण्याच्या प्रेस आहेत 1) नासिक 2) देवास (मध्य प्रदेश) 3) हैसूर 4) मालयोणी (कोलकाता).

भारत चार टिकाणी नाणी बनविण्याच्या टाकसाळी (Mints) आहेत : 1) मुंबई 2) हैद्राबाद 3) कोलकाता व 4) नांदेडा (दिल्ली).

ख-या नोटेतील सुरक्षात्मक वैशिष्ट्ये (Security Features in Genuine Note) :

ख-या नोटेमध्ये अनेक उघड तसेच गुप्त वैशिष्ट्ये (overt & covert features) कागद बनवतांना तर काही नोटे छापण्यांना अंतर्भूत केलेली आहेत.

1. नोटेच्या कागदाचा आवाज - खरी नोट कर्करकर् आवाज (crackling sound) करते - बनावट नाही.
2. डिझाईन व रंग - ख-या नोटेवरची डिझाईन सुस्पष्ट, कोरीव, रेखीव असते - बनावट नोट अस्पष्ट, व धूसर असते.
 - तसेच रंग पक्का व उठावदार असतो. बनावट नोट फिकट असते.
3. गुळगुळीत पणा - खरी नोट किंचित खडबडीत असते - बनावट नोट साध्या कागदावर रंगीत झेरॉक्स काढल्यामुळे एकतर जास्त गुळगुळीत तरी असते अथवा दोन कागद एकमेकांस चिकटवून तयार केल्यामुळे मुळे अति खडबडीत व जाडसर असते.
4. नोटेवरील क्रमांक (Numbers) : नोटेवरील क्रमांक सहा आकडी असून त्याआधी अक्षरांकित सीरीज असते (alpha numerical prefix series)
 - क्रमांकांचा रंग पक्का लाल असतो.
 - क्रमांक एकाच रेषेत असतात (perfect alignment)
 - अल्ट्राव्हायोलेट लॅप खाली चमकतात

5. वॉटर मार्क - (Watermark)

ख-या नोटेवर डाव्या बाजूस पांढ-या जागेवर महात्मा गांधी अथवा अशोकस्तंभाचा वॉटर मार्क असतो. प्रकाशकिडे नोट धरली असता तो दिसतो. जास्त सुस्पष्टता असते.

12. अल्ट्राव्हायोलेट लॅप टेस्ट (Ultra-violet Lamp Test)

अल्ट्राव्हायोलेट लॅप खाली नोट धरली असता - अतिनील प्रकाशात नोटेचे नंबर चमकतात तसेच संपूर्ण नोटभर रंगकणारे अनेक रंगीत कण (coloured optical fibres) दिसतात.

13. रंग बदलणारी शाई (optically variable ink)

एक हजार आणि पाचशे रुपयाच्या नवीन नोटांवरील 1000 व 500 चे हिरव्या रंगाचे आकडे नोट तिरकी करून पाहिल्यास निळे दिसतात. ही अत्यंत महत्वाची कसोटी आहे.

14. दोन रंगाचे क्रमांक

म्हणजे १, 1000 च्या नोटेवरील क्रमांकाचे आकडे डावीकडे खाली लाल व उजवी कडे वर निळ्या रंगाचे आहेत.

वर्गाने सर्व गोष्टींचा बाराकाईने अभ्यास केल्यास आपल्या हातात बनावट नोट पडताच आपण तात्काळ ती ओळखू शकाल. चलनातून सर्व बनावट नोटा हुडकून काढणे हे आपणा सर्वांचे एक राष्ट्रीय कर्तव्य आहे. धन्यवाद.

संयोजक : श्री. व्ही. एन. डंगर,

सहायक महाप्रबंधक,

भारतीय रिझर्व बँक, नवी मुंबई, द्वारा वितरित